

**А. Чоробаевдин “Тайлак баатыр” дастанындагы
тарых жаңырыгы**

Адыкулова А. – ЖАМУ

Акын-жазуучу, тарыхчылар тарабынан Тайлак баатырдын эрдиктери, эл үчүн жасаган иштери жөнүндө мурда-кийин сөз болуп, бир катар чыгармалар пайда болгон¹. Ошолордун ичинен эң бараандуусу көркөмдүүлүгү боюнча да, окуялардын кеңири масштабда камтылышы жагынан да Абдыкалык Чоробаевдин “Тайлак баатыр” поэмасы ириде көзгө урунат. Андыктан, изилдөөбүздүн негизги предмети ушул чыгарма болмокчу.

Албетте, башка чыгармалар, тарыхый булактар да өз орду, өз милдети менен кези келген жерлерде кепке алынат. А.Чоробаев фольклордук чыгармаларды жыйноочу, санжырачы, кеп-сөздүн баркын билген нускалуу адам болгон. Ошондой эле акындык жөндөм-шыгы кадимкидей калыптанган чыгармачыл өнөрдөн да куру эмес эле. Ал жазгыч акындардын өкүлүнө киргендиктен, биз ошол жазгыч акындардын чыгармачылык өнөрканасы жөнүндө, жанрдын табияты боюнча бир азыраак кеп кыла кетмекчибиз. “Жазуу-сызуу өнөрү өнүгүп, искусствонун ар кыл тармактары пайда болгондо, көркөм адабияттын тектери проза, поэзия, драматургия өз алдынча жашай баштаган учурда элдик оозеки адабият өз жашоосун мурдагыдай уланта албай “өчүү” процессин башынан өткөрөт” деген илимий-теориялык жобо адабият таанууда эчактан бери эле айтылып келет. Ошондой болсо да, “өчүү процесси” элдик чыгармалардын бардык түрлөрүндө бирдей жүрбөстүгүн байкоого болот. Мисалга алсак, жомоктордун айрым түрлөрү (кереметтүү, айбанаттар жөнүндө) профессионалдык адабиятыбыз пайда боло электе эле жашоосун жайлатып, пассивдүүлүк мүнөз ала баштаса, ошол эле учурда акындарыбыз төкмөчүлүк өнөрдү кайра күчөтүп, ал профессионалдык адабиятыбыз менен тең жарыша өз жашоосун улантып келе жатат.

Дүйнөнүн башка элдеринде учурабаган, негизинен, кыргыз-казактарда гана кездешкен айтыш өнөрүнө коомчулук, өкмөт жана мамлекеттик саясат колдоо көрсөтсө, ал өнөр мурдагы жашоосун токтотпой, а түгүл (казактарда) дүркүрөп өнүгүп кетет экен. Элдин башка улуттардан өзгөчөлөп турган менталитеттик касиеттерин улуттук сыймык катары көрсөтүш үчүн көрүлгөн чаралардын натыйжасында, жогоруда биз айтып өткөн “өчүү процесси” да ишке ашпай калат экен. Албетте, элдик чыгармаларды сактап, аны улам өркүндөтүп келген төкмө акындарыбыздын катары баягыдай коюу болбосо да, моралдык, материалдык жактан колдоо таап турса, алар чыгармачылыктарын өркүндөтө беришмекчи. Ал эми айрымдары профессионалдык адабият менен төкмөчүлүктүн орто жолдогу аралыгында турган жазгыч акындардын пайда болушун шартташты. Мындай көрүнүш - эпикалык чыгармалары, акындар поэзиясы күчтүү өнүккөн кыргыз-казактарга гана мүнөздүү уникалдуу көркөм кубулуш. Араб арибинде сабаттуу болушкан: Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Жумамүдүн Молдо, Нишан Молдо, Тоголок Молдо сыяктуу “молдокелерибиз” өздөрү жараткан же элдик чыгармаларды кагазга түшүрүп келише, профессионалдык адабиятыбыз пайда болгон соңку учурларда да эле жазгыч акындыктын учун улаган Ысак Шайбеков, Токторалы Талкамбаев, Абылкасым Жутакеев, Абдыкалык Чоробаев, Орузбай Урмамбетов, Асанбай Жусупбеков сыяктуу акындарыбыз үзүрлүү иштешти. Натыйжада, элдик чыгармалардын сюжеттеринин негизинде бир кыйла дастандар жаралып, бир кыйла маданий мурастарыбыз жазма түрүндө сакталып калды. Тоголок Молдо, Ыбырайым Абдырахманов, Жусуп Мамай сыяктуу манасчыларыбыз да “Манастын” өздүк варианттарын кагазга түшүрүшсө, ушу тапта оозеки айтып да, кагазга түшүрүп жазып да жүргөн Уркаш Мамбеталиев, Асанкан Жуманалиев, Сапарбек Касмамбетов, Дөөлөт Сыдыков, Таланталы Бакчиев өндүү манасчыларыбыз пайда болду. Мындай көрүнүш, жогоруда белгилегенибиздей, кыргыз элинде күчтүү өнүккөн эпикалык духтун жана акындык өнөрдүн “тогуз баллдык” толкунунун эпкин-илеби алиге термелип басылбай, алардын күчтүү инерциясы күнү бүгүнкө чейин токтобой келе жатышы менен

түшүндүрүлмөкчү. Абдыкалык Чоробаев да мына ушундай шарттын алкагында, б.а. элдик чыгармачылык менен профессионалдык адабияттын тогошкон жеринен өнөр көрсөтүп, “Тайлак баатыр” казалын жаратты.

Шарттуу түрдө жазгыч акындарды **казалчылар** жана **дастанчылар** деп бөлүштүрүүгө болот. Чыгармаларын кагазга түшүргөн жактары менен өнөрдүн ушул эки түрү окшошкону менен, чыгармаларынын ички табияты жагынан бир аз өзгөчөлүктөргө ээ. Казал жазган акындар чыгармаларына бүт бойдон ээлик кыла алат (албетте, фольклордук салттуулукту сактоо менен). Ал эми дастанчыларда бир кыйла башкачараак. Дастанчылардын чыгармаларынын негизги өзөгүнө, сюжеттик линияга калк арасында мурдатадан бери айтылып келе жаткан ыр же кара сөз түрүндө кездешкен тарыхый аңыз кептер, легенда-уламыштар, санжыралар, калыптанып бүтө элек эпостор же тарыхый ырлар негиз болуп берет. Мындай чыгармалар элдик оозеки чыгармаларда колдонулган көркөм каражаттарды пайдаланат.

Дастанчы акындардын чыгармалары белгилүү бир доордун көркөм туундусу катары өзгөчө уникалдуу. Ал чыгармалар элдик эпостордун эволюциялык өнүгүү жолун аныктоодо кызыктуу фактылык материал болуп бере алат. Көркөм ойлоо кудурети, ыр куруу техникасын мыкты өздөштүрүшү менен дастанчылардын чыгармалары азыркы күндө да өз окурмандарын таап, аларга эстетикалык рахат тартуулай алат.

Дастандардын түзүлүшүндө көбүнчө элдик чыгармалардын белгилери көбүрөөк сакталып, пайдаланылган көркөм каражаттары (сюжет курулушу, троптун түрлөрү, мотивдер ж.б.) дээрлик бирдей. Ошондой болсо да, алган тематикасына жараша алардын бири баатырдык эпоско, бири тарыхый эпоско, бири социалдык-турмуштук эпикалык поэмаларга жакындашканы менен, аларды толук алмаштыра албайт. Мына ушул көрүнүшкө карата В.Я.Пропп: “... распевания сказки в форме былины есть нарушение художественных норм героической эпической поэзии, вырабатывающихся народом в течение столетий”² – деп белгилеген. Андыктан эл арасында айтылып келген жөө жомок, уламыш сыяктуу элдик чыгармалар жазгыч акындардын чыгармачылык лабораториясына түшкөндө, алардын формалык жагы бузулат да, мазмундук касиеттери сакталып кала берет.

А.Чоробаев - айтылуу Тоголок Молдонун окуучусу. Ал эл турмушун жеринен билген, санжыра-тарых, каада-салттын казанында кайнаган, ары сөзмөр, ары акындык шык даарыган адам болгон. Кезегинде Тоголок Молдо өзүнүн дагы бир таланттуу шакирттеринин бири Нурдин Молдого көптөгөн маалыматтарды айтып берип, ага “Тайлак баатыр” аттуу казал жаздырган экен. Ал эки вариантта жазылып, эл арасына кол китеп түрүндө тараган. Тилекке каршы, ошол Нурдин Молдонун көркөм деңгээли, жогору жазылган казалдары биздин колго тийбеди. Бул ишти кийинчерээк А.Чоробаев улантып, “Тайлак баатыр” казалын жазып чыкты. Албетте, А.Чоробаев да Тоголок Молдонун маалыматтарын өздөштүргөн жана өз таякеси Жээнбектин Атантай, Тайлак туурасында: “Токсон жыл өмүр көргөн демдүү кары, Талыкпай Тайлак жайын сүйлөр эле”³ - деп, анын айтып бергендерине, булардан сырткары, акын өзү мээнеттенип, баатырдын жерге-жээк, укум-тукумдарынан, кеп сөз билген улама карыялардан сурамжылап чогулткан материалдарга таянган. А.Чоробаевдин казалына чейин эл арасында айтылып жүргөн оозеки улама аңгемелерден сырткары чакан-чакан ыр түрмөктөрүнүн вариацияланган үлгүлөрү айтылып жүргөн. Алсак, Белек Солтоноевдин “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу баалуу эмгегинде “Тайлак баатыр менен кытай согушу” деп аталган чакан бөлүмчөдө:

Майыстан толгон эл деген,
Баатыр Тайлак эр деген.
Тайлак минди буурулду,
Тамандары туурулду,
Таталаган кытайдын

Баары бүткүл кырылды⁴ - деген элдик ырдын үзүндү үлгүсүн мисалга тартып, Тайлактын кытайларды жеңгенин даназаласа, элдик чыгармалардын мыкты билерманы Сапарбек Закиров да мына ушул ырга үндөш дагы бир вариантты эл оозунан жазып алган:

Аскерин Тайлак баштады,
Кокондукту талкалап
Кокуйлатып таштады.
Кожоберди, Байбагыш
Кошунду булар баштады,
Калкалап элин башкарды,
Каран калган Кашкарды.
Туткалы терек жердеген,
Туйгун Тайлак эр деген.
Майыстан, Терек жердеген,
Баатыр Тайлак эр деген.
Бараң аткан, найзакер,
Башынан душман жердеген⁵.

Келтирилген мисалдар эл оозунда аз да болсо элдик чыгарма катары айтыла баштагындагы менен өтө баалуу. Балким, профессионалдык адабиятыбыз пайда болбосо, “Тайлак баатыр” туурасында дагы бир кенже эпостун жаралышы толук ыктымал болуучу. Белгилүү болгондой, эпостордун окуясы да алгач кара сөз түрүндө, кээде ыр аралаштыра айтылып, бара-бара акын айтуучулар тарабынан ырга салынат. Ал эми Тайлактын окуялары соңку учурга б.а. “эпикалык доордон” өтүп кеткен мезгилге кез келгендиктен, аны жазгыч акындар, жазуучулар көркөм чыгарма катары жазып чыгышты⁶. Тайлак баатыр жөнүндө тарыхый даректер кытай жылнаамелеринде⁷, эмгектерде⁸, фольклордук материалдарда⁹ кездешет. Ал эми А.Чоробаевдин казалы ошол тарыхый окуяларды көркөм чагылдырган чыгарма.

Чыгарма кыргыздардын Кокон хандыгы тарабынан катуу эзилип турган аянычтуу абалын сүрөттөө менен башталат. Курткадагы коргонду Ташмат аттуу өзбек бийлеп, ал жерде жергиликтүү элден алык-салык чогултуп, Коконго жөнөтүп туруучу жайга айландырган. Алар салык түрүндө ар кандай материалдык байлыктарды тартып алуу менен эле чектелип калбастан, кыргыз кыз-келиндеринин өндүү-түстүүлөрүн топтоп, Кокондогу кан ордого зордук менен жөнөтүп турушкан. Мына ошондой тагдырга туш келген кыздардын кезектеги айдалуусунда, алардын ичинен Барпыжан аттуу кыз: Эр Тайлак айдакчыдан ажыратар, Күн барда ошол шоола бизге чачыратар, Үйүндө баш калкалап жатып калса, Ким деген шордуулардын башын ачар¹⁰ – деп, Тайлак баатырга кабар айттырат. Тайлак баатыр ансыз да бир тууган агасы Атантайдын Куртка коргонунда ордо жаткандыгына ич күптү болуп жүргөн. Барпыжандын арыз-муңу тигиге кошул-ташыл болуп, Тайлактын чыдамы чарт үзүлөт. Эрезеге жетип, болушунча болуп, каруу күчкө толуп турган Тайлак кыздарды алып бара жаткан кокондук лашкерлердин жолун торой чыгып, алардын таш-талканын чыгарат. “Алда-жаа-алла” менен аман калгандары Коконду көздөй качып жөнөшөт. Мына ушул окуядан баштап чыгарманын сюжеттик өнүгүшү чиеленише баштайт. Кан ордого айдалган кыздарды азаттыкка чыгарган эрдигине шыктанып, делөөрүп калган Тайлак атасы Ырыскулга келип, акылдашып, Куртка коргонуна чабуул коюш үчүн андан улуксаат-бата сурайт. Атасы тарткынчыктап, “койсоңчу балам, Кокондун жолу катуу, алардын бул жердеги өкүлдөрүнө тийишсе □ кокондуктар түп көтөрө келишип, элибизди кырып салат” маанисинде кеп-кеңешин айтат. Элигип алган жаш Тайлак атасынын акылына көнбөй, өзү теңдүү жигиттерден кол курап, Куртка чебиндеги Ташмат баш болгон лашкерлердин кыйсыпырын чыгарып, Атантай аттуу агасы баш болгон жердештерин туткундан бошотуп алат.

Элдик эпостордогу традициялык мотивдердин бири – ата менен баланын карама-каршылыгы. Бул мотив кыргыздын “Манас” (Манас – Жакып, Алманбет - Эсенкан) баш болгон бир катар эпостордо (Эр Төштүк – Эламан, Курманбек – Тейитбек) учурайт.

Мындай карама-каршылык энелик доор менен аталык доордун алмашкан учурунда б.а. “... аталык укуктун нормалары менен энелик укуктун нормаларынын кагылышында пайда болгон”¹¹. Мына ушул традициялык мотивдин салкын илеби А.Чоробаевдин казалынан да байкалат. Тайлак менен анын атасы Ырыскулдун бир пикирге келише албаганы, атасынын сөзүн укпай баатырдын жоого аттанышы белгилүү бир өлчөмдө аталган мотивдин издери сакталып, Курманбек менен Тейитбектин ортосундагы курч өткөн конфликтинин жумшартылган формасындай көрүнөт.

Ошентип, жогоруда сөз кылынган Куртка чебин кармап турган Ташмат эптеп качып чыгып, Кокондогу Мадали канга жетип, болгон окуяны төкпөй-чачпай айтып берет. Ачуусу келген Мадали кан элди каратып туруп, Ташматты баскыга салып өлтүрөт. Дүйнө тарыхы билген Иван Грозный, Чыңгыз хан, Гитлер сыяктуу көптөгөн залым, мыкаачы кандар, падышалар болгондугу белгилүү. Мына ушулардын катарына мыкаачылыгы, өтө ашынган ач көздүгү менен өзгөчөлөнгөн Кокон хандыгын да кошууга болот. Алар ислам дининин жол-жоболорун пайдаланышып, элди “кыңк” эттирбей баш ийдирип турган. Бир аз эле чеки иш кылган адам болсо орго салып, зынданга камап, даргага асып, өтө ырайымсыздык менен жазалашкан. Мына ушундай каардуу тартиптин капшабына кабылган Ташмат өлүмгө кириптер болду. Биз бул жерден Ташматты жактап жаткан жерибиз жок, тек, Кокон хандыгынын өз аскер башчыларына карата да канкорлук менен жасаган мамилесин белгилеп жатабыз. А чындыгында, Ташмат канчалык айлакер, баатыр болсо да, жергиликтүү элдин колдоосунан такаат алган Тайлак жана анын жигиттерине туруштук бере алмак эмес. Мусулман дининде: “Жан сактоо - парз” деп айтылгандай, теңдешсиз кармашта жеңилген Ташмат жан далбастап качып чыгып, Мадалыга болгон чындыкты айтып барган. “Аскер берсеңиз кайра барып, Тайлак менен согушам”, – деген жүйөөлүү сунушуна карабай, Мадали кандын Ташматты өлтүрүшү жогоруда биз айтып өткөндөй, Кокон кандыгынын ашкере мыкаачы, канкор кандык экендигин дагы бир жолу айгинелеп турат.

Ошентип, Мадали кан Ташматты өлтүрткөндөн кийин элин жыйып: “Араб баатыр баш болгон аскер куралсын да, Тайлактын колун талкалап келсин!” – деген буйругун айтат. Өңгөнү унутса да “Ордо кыздарды айдап келгиле”, – дегенди унутпай, Мадали кан жигиттерине катуу эскертет. А түгүл, барган эле жеринерден “Жубанын коюп кызын ал” – деп, аскерлерин да тескери үндөйт. Араб баатыр баштаган кол атка жабыла минишип жолго чыгышат. Бул кабар Тайлак баатырга жетип, ал да жоого каршы даярдык көрүп, алардын желин тосо чыгат.

А.Чоробаев “Манас” баш болгон элдик эпостор менен мыкты тааныш болуп, аларга таасирленгени Араб менен Тайлактын жолугушуусунан ачык байкалат. Бул – салыштырмалуу алганда, кечээ жакында эле болуп өткөн тарыхый адамдардын тээ илгерки, архаикалык эпостордогу баатырлардын касиеттери менен сыпатталышынан көрүнөт. Алсак, Тайлак баатыр Арабга анын жол боюнда дардайып уктап жаткан учурунда жолугат. Араб экенин тааныган Тайлак ары ойлоп, бери ойлоп, аны өлтүрбөй: “Ой, ой киши ой киши, уктаганды кой киши, жылдыз тарап бөлүнүп, таң кашкайып келатат” – деп, сыпаалык менен ойготот. Жайбаракат олтуруп эртеси боло турган эр сайышка макулдашып, Арабдын чакчасынан бир-бирден насыбай тартышып тарап кетишет. Бул эми чындыкка коошпогон, ал түгүл, көркөмдөөнүн да чегинен ашкан, өтө олдоксон көрүнүш. Элеги жок эл оозунда айтылгандарды А.Чоробаев ошол түрүндө ырга салып коюшу акындын “эпикалык доордун” туткунунан али чыга албай тургандыгын аныктайт.

Кийинки күнү Тайлак менен Араб найза сайышка чыгышат. Найза сайышуу – эрлердин эрдиги өлүм менен өлчөй турган өтө опурталдуу айкаш. Ал эми бүтүндөй бир элдин намысын талашып, беттешкен эрлердин жоопкерчилигин өлчөп болбойт. Эр сайыш мына ушундай эл аралык уруштарда өзгөчө мааниге ээ болуп, ошол беттешүү бүтүндөй бир элдин жеңилүү же жеңүү тагдырын чечкен. А түгүл, жөн эле аш-тойлордо эрлердин салттык оюн катарында эр сайышка түшүшү да өтө коркунучтуу болгон. Алсак,

Шабдандын ашында тажрыйбалуу найзакер Аксакал менен Жусуптун сайышы эки эрдин өлүмү менен аяктаган. Биз билгенден, мына ушул эрөөлдөн кийин кыргыз тарыхы эр сайыштын оюн түрүн да, жоо сайыш түрүн да билбейт, демек баатырлыкты сыноонун ушул түрү өз жашоосун токтоткон өңдөнөт. Ошентип, Тайлак менен Арабдын эр сайыштагы беттешүүсү башталып, ал кыйла убакыттан кийин Тайлактын жеңиши менен аяктайт. Араб Тайлактын таамай сайган найзасынан өлүм табат. Ушул эпизодду А.Чоробаев өтө берилүү менен эмоцияга алдырып, өзгөчө бир шаң менен эргип сүрөттөйт. Чындыгында эле Тайлак мыкты жоокер, билегинде күчү, жүрөгүндө оту бар кыргыздын даана баатыр-азаматы болгон. Анын жеңишин ошол доордогу кокондуктардан жапа чегип, запкы көргөндөр эле эмес, азыр да, кийин да эргип ырдай берсе жарашат.

Жазы менен Бычандын,
Күн чыгышы оюнда.
Кызыл белес, Четинди
Аккан суунун боюнда
“Араб өлгөн деген жер,
Баш аягы кенен жер”¹².

Бул маалымат жогорудагы эр сайыштын болгондугун дагы бир жолу далилдеп турат. Кокондуктар мына ушул жеңилүүсүнөн кийин кыйла убакытка дейре кыргыз жергесине жолой албай калышкан. Жогоруда айтылгандай, Кокон хандыгы өз өкүмүн жүргүзүүдө ислам дининин жол-жоболорун эффективдүү пайдаланышып, элди “кыңк эттирбей” башкарууга аракеттенишкен. Ислам динин күчөтө таратуу менен кокондуктар өз бийлигинин чегин уламдан-улам кеңейте беришкен. Алгач алардын эшен, кожо, молдолору элди аралап идеологиялык иштерди жүргүзүшкөн да, алардын артынан кылычынан кан тамган казатчылар (газоват – ислам динин согуштук күч менен таратуу) келишип, каршылык кылгандардын катыгын берип турушкан. А.Чоробаев мына ушундай көрүнүштү: “Жүргөнү кандуу жошо дейт, дини жок элди жоготуу, максаттары ошо дейт” – деп, алардын чыныгы жүзүн, баскынчылыкка багытталган иш-аракеттерин ачык айтат. Мына ушундай дин таратуу менен коштолгон, баскынчылыкты көздөгөн кытмыр саясат менен, “Чала динде эл болсо, ага ислам үйрөтөм, алты келме беш намаз, араб тилде сүйлөтөм” – деп, Жангиркожо Кашкарга келет. “Тынч элге бүлүк салышып, ок атышкан ошолордун” жоругун Кытай бийлиги угуп, Үрүмчүдөн Кашкарга аскер жиберет. Күчтүү куралданган Кытай аскерлери динин таратуу үчүн келген кокондуктарды Кашкардан кууп чыгышат. Мына ошондо Жангиркожо жергиликтүү элди, алардын баатырларын пайдаланууну чечет. “Тайлактын айлы кайда экен”, – деп сурашып, ар кимден отуз-кырктай ак селделүү ак сакалчан айлакер кожолору Тайлактан жардам сурап келишет. Алар Тайлакты сөзгө алышып: “биз мусулманбыз, сен кокондуктарды жайына коюп, мону каапыр кытайларды талкалайлы, ислам динине киргизели”, – деп үндөшөт.

Негизинен алганда, А.Чоробаев кокондуктардын ошол кездеги жүргүзгөн саясатын, элге карата жасаган кара ниет иштерин чыгармасында туура берген. Акын советтик түзүлүштүн идеологиясы күчөп, динчилдерди куугунтукка алып турган учурда ушул чыгармасын жараткан. Андыктан казалдын текстинде ислам динине сыртын салуу, кожо, эшендерди шылдыңдоо, келекелөөлөргө жол берилген.

Жангир кожонун идеологдору жергиликтүү элди “биз мусулманбыз, каапырларга каршы согушта бирге бололу”, – деп үгүттөп жатканда, Кытайдын мыкты куралданган күчтүү аскерлери кыргыз жеринде ээн-эркин жүрүшкөн сарттарды куугунтукка алышат. Ак-Чий деген жерде катуу кыргын болуп, кыргыздын кыйла эр азаматтары бөөдө өлүм табышат. Ошентип, кыргыздар ислам динин таратуучулардын митайым саясатынын кесепетинен чабылып-чачылып, бир жагынан кокондуктарга салык төлөп (18 түрлүү) куурап турушса, эми минтип солкулдаган эр азаматтарынан ажырашып, мөгдөп калышты. Тайлак баатыр колго түшкөн тилмеч аркылуу кытайлардын эмне себептен келишкендигин билет. Көрсө, алар Жангир кожону өлтүргөнү келишиптир. Иштин чоо-жайын түшүнгөн Тайлак: “Кожо турмак олуя, болсо да айдап кел, кокуйлатып тим эле, колу-бутун байлап

кел”, – деп Жабыке аттуу жигитин жумшайт. Жабыке Жангир кожону кармап келип кытайлардын колуна тапшырат. Буга ыраазы болгон кытайлар Тайлак баатырга ыраазычылык билдирген кат жиберип, Жангирди Түп Бээжинге алып жөнөшөт.

Казал жазылган элүүнчү жылдарда андагы Советтер Союзу менен Кытай Эл Республикасынын ынтымагы күч эле. Эң зор социалисттик эки державанын ортосундагы саясий кырдаалдын жакшы болуп турган ошол учуру чыгарманын маани-мазмунуна, сюжет курумуна таасир эткен. Ислам динин таркатуучулардын ири лидерин кытайлык жоокерлерге кармап берип, алардан ыраазычылык алган Тайлактын өтө жумшартылган мүнөзү А.Чоробаевдин мезгилдик саясат менен эсептешкендигин айгинелейт. А чынында: “В 1820 году карательный отряд китайцев под предлогом поиска группы кашгарских повстанцев во главе с Джангиром напал на аил Ак-Талаа, которым правили Атантай и Тайлак. Аил был разграблен, погибло около ста жителей. Узнав об этом, Тайлак строил погоню за карателями. Цинский отряд был полностью уничтожен”¹³.

Казактардын Эдиге баатыры менен жекеме-жеке эр сайышка чыгып, аны жеңиши Тайлак баатырдын эл арасындагы баркын, атак-даңкын дагы бир жолу көкөлөтүп жиберет. Кокон хандыгынын эркинде болгон Эдиге баатыр алардын шилтеген жагына кыргыздай тийип, ал албаган жоо калбай эрдесип жүргөн чагы эле. Кокон хандыгы эми, аны кепке тартып, кыргыздарды “тартипке салып келүү” миссиясын аткарып кел – деген буйрук менен Эдигени жоого аттантат. Жоосу – баягы эркиндикти сүйгөн, Тайлак баатырдын тегерегине чогулган кыргыз эли эле. Алгач Эдиге баатыр жер жайнаган кошуунунун күчүнө салып, Таласты чаап, андан бери Суусамыр жайлоосуна ээн-эркин кирип келет. Келип, негизги максаты болгон Тайлак баатырды жайлаш үчүн, аны чакырат. Тайлак баатыр да жөн жатпай, Курткадагы басыз, чоро урууларынан кол курап, Суусамырдын Дубан кечүү деген жеринен душмандардын алдын торой чыгат. Мадали кан Араб баатырынан ажырап жөн калбастыгы бар эле, андыктан ошол кездеги баатырдын баатыры болуп турган Эдигени Тайлакты өлтүрүп, өч алып келүү тапшырмасы менен кыргыздарга жөнөткөн. Ошентип, эки тараптын колу тирешип туруп калат. Ошондо, Эдиге кыргыздар тарапка элчи жиберип: “Жоокерлер бөөдө кырылбасын, Тайлак баатырыңар жекеме-жеке эр сайышка чыксын, кимибиз жеңилсек, жалпы жеңиш ошол тарапта болсун!” – деген өктөм талабын коёт. Кыргыздар да мындай жүйөөгө макул болушуп, Тайлак жекеге чыгат. А.Чоробаев бул эпизодду кадимки эпостогу баатырлардын айкашынан кем сүрөттөбөйт. Сөзсүз түрдө, акындын “Манас” баш болгон кенже эпосторубуздун сюжеттери менен тааныш болушу чыгарма жаратууда өз таасирлерин тийгизген. “Манастагы” көркөм каражаттар, мотивдер, сүрөттөө ыкмаларын кең-кесири, ээн-эркин колдонгон. Элдик эпостордо баатырлар алгач найза менен сайышып, найзалары сынганда кылыч менен чабышып калышат. Ага да болбой, кылычтарынын сабы колдо калганда, айбалта, чокмор менен төбөгө чаап, бири-бирин аттан оодарат. Ушул ыкма мында да колдонулуп, баатырлар алгач найзалашып, анан кылычка өтөт, акыры айбалта менен төбөлөшүп жатып калышат.

“Кылычтарын алышып,
Кыйгай туруп чабышып,
Айбалта колго алышып,
Аркы-терки чабышып,
Бири-бирин ала албай” акыры кармаштын эр эңиш формасына өтүшөт.

Жарданган эки тараптын ортосунда алар көпкө кармашат. Акыры, эси оогон Эдигени түп этектен алып, аттан шыпырып түшөт Тайлак. Ошентип, талаа-түздө жүргөн Эдиге Суусамыр жайлоосунун бийиктигине чыдабай, суюк абага көнбөгөн “казак өпкөсү” бат эле керектен чыгат да, эки көзү алактап, эки буту салактап калганда Эр Тайлактын балбан билеги аны аттан оодара тартып кетет. Жерге кулаган Эдигени Эраалы атып салат. Эл оозунда:

Жыгылган соң Эдиге,
Ордунан тура бергенде,
Атып салган Эраалы

Кароолуна келгенде²⁰

Ушул окуядан кийин Эдиге өлгөн жерди жергиликтүү эл “Эраалынын аткан жер, Эдигенин жаткан жер”, - деп, бүгүнкү күнгө чейин аталып жүрөт. Мына ушундай конкреттүү топонимдердин жоокерлердин аты менен аталып калышы, душмандардын келген-кеткен жол карталары да чыгарманын тарыхыйлуулугун арттырып турат. Баталдык сцена аяктап, Эдиге төрө өлгөндөн кийин кокондуктардын колу артын көздөй качып жөнөшөт. Ишенген кол башчынын өлүмү колдун жеңилгенин билдирген салт мында да сакталып, жоо келген жагын көздөй ашып-шашып жөнөп калат. А.Чоробаевдин бул казалы Тайлак баатырга гана тиешелүү, анын баатырдыгын гана даңазалаган окуялар менен чектелип калбастан, эл турмушунун ошол кездеги элесин тарткан бир топ майда деталдарды, лирикалык чегинүүлөрдү, психологиялык толгонууларды кошо чагылдырып, чыгарманын сапатына оң таасирин тийгизип турат.

“Тайлак баатыр” казалы баштан аяк бир типтүү муун өлчөмүндө жазылган эмес, анын баш жагындагы 55 куплетте чыгыш поэзиясындагы бейт формасында жазылган ыкма пайдаланылган 11-12 муундуу ыр түзүлүшүндө жазылса, калганы кадимки биздин салттык ыр түзүлүшүбүз болгон 7-8 муундуу ыр жолдору менен жазылган. Акын баш жагында чыгарманы 11-12 муунда жазып, бир аз чайналгандыгы сезилип турат. Салттык ыр формага өткөндө аллитерациялык, ассонанстык, редивтик уйкаштарды пайдаланып, рифмалары да жайына келип, “жолго түшкөн жоргодой” шыдыр кеткен. Мындай болушу, албетте, табигый көрүнүш, ал акын катары элдик ырлардын кучагында калыптанган. Эпосторду көп уккан. Андыктан чыгыш, казак ырларынын айрым үлгүлөрүнө салып жаза баштаган аракетин ордунан чыкпай, өзүнө жакын 7-8 муундуу ыр куруу ыкмасына өтүп кеткен. Акын тексттин айрым жерлеринде кара сөз түрүндө “комментарийлерди” да берип жиберген. Буга окшогон ыкма - эпосторубузда колдонула берүүчү көрүнүш. Жазгыч акындарга мүнөздүү болгондой, казал абдан ойлонуштурулуп, логикалык ырааттуулукка баш ийдирилип, кыйла түйшүк менен жазылгандыктан, уйкаштыктары жайында, жакшы окулат. Илеби сууп, эл эсинен чыгара электе кагазга түшкөн бул чыгармада реалдуу окуялардын илеби уруп, топонимдердин, этнонимдердин ишенимдүү пайдаланылышы кыргыз элинин соңку жаңы тарыхын аңдап билүүдө кызыктуу материалдарды берет. Эгерде ошол учурдун саясаты тескеп, улуттар арасындагы араздашуу маселесин жазганга тыюу салып, соцреализмдин алкагына салып турбаганда, А.Чоробаев бир топ кызыктуу окуяларды айтары бышык эле. Ошондой болсо да, “Тайлак баатыр” казалы эл эркиндигин, көз карандысыздыкты, акыйкаттыкты даңазалаган патриоттук духтагы мыкты чыгарма экендигин белгилөөгө болот.

Пайдаланылган адабияттар

1. Чоробаев А. Тайлак баатыр. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1959. – 1-114 б.
 2. Бейшеналиев Ш. Тайлак баатыр. – Бишкек, 1998.
 3. Пропп В. Я. Русский героический эпос. – М.: ГИХИ, 1958. – С. 544.
 4. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. – Бишкек, 1994.
- Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Бишкек, 1996. – 126 б.